

14. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення: Навчально-методичний посібник. – К., 1998. – 333 с.
15. Сухомлинська О.В. Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи // Шлях освіти. – 1996. – №1. – С. 26 – 38.
16. Теоретичні основи педагогіки / За ред. Вишневецького О., Кобрій О., Чепіль М. – Дрогобич: Відродження, 2001. – 424 с.
17. Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах: З виступу на пленарному засіданні Першої Української конференції 1935 р. // Рідн. шк. – 1992. – №5 – 6. – С. 88 – 92.
-

Алла Смерчко, професор кафедри слов'янських мов

Ірина Патен, аспірант кафедри слов'янських мов

Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПЕРЕСУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ У ЗІСТАВЛЕННІ З РОСІЙСЬКОЮ

У статті розглядається на багатому фразеологічному матеріалі української та російської мов висвітлюється питання лексико-семантичної характеристики фразеологізмів зі значенням пересування. Схарактеризовано ідеограми фразеологічних груп, що виражають поняття “пересування”, “переміщення”. Доведено, що фразеологізми із загальним значенням пересування багаті диференційними (розпізнавальними) ознаками, серед яких є частотні і не частотні.

Постановка проблеми. Відомо, що мовні універсалії, які існують завдяки універсальним властивостям людського мислення, є засобом комунікативного зв'язку, що об'єднує лінгвістів і філософів, формуючи, розвиваючи й змінюючи лінгвофілософську картину світу. Мовні універсалії і їх специфічне, національне втілення дозволяє виділити загальне (властиве всім або багатьом) і самобутнє в культурно-історичному розвитку того чи того соціуму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання характеристики фразеологізмів зі значенням пересування частково розглядається у роботах М. Ф. Алефіренко [2; 3], М.Т. Демського [5], Е.С. Прутових [7]. У сучасному мовознавстві бракує спеціальних досліджень, присвячених аналізу основних лексико-семантичних розрядів фразеологічних одиниць зі значенням пересування у порівняльному аспекті, а ті окремі праці, в яких ці проблеми розглядаються, не охоплюють усіх сторін багатого і своєрідного фразеологічного матеріалу.

Мета статті – схарактеризувати ідеограми фразеологічних груп української та російської мов зі значенням пересування; довести, що фразеологізми із загальним значенням пересування багаті диференційними (розпізнавальними) ознаками.

Виклад основного матеріалу. Фразеологічні одиниці (ФО) як номінативно-характерологічні знаки відображення фрагментів світу (знаки речей, понять, дій, явищ) можуть бути згруповані на основі загальної значеннєвої домінанти – єдиної теми чи єдиного загального поняття, тобто можуть бути схарактеризовані в семантико-тематичному плані. Як пише М.Ф. Алефіренко, “за відношенням до позначуваної дійсності слова і фраземи розподіляються за певними тематичними полями, що утворюються сукупністю номінативних знаків, які є найменуваннями реалій певної денотативної сфери ...” [2].

У лінгвістичній літературі немає однозначного найменування для функціонально-семантичних груп ФО, що є своєрідними мікросистемами щодо фразеологічної системи в цілому. Для їх позначення користуються термінами лексико-фразеологічні тематичні поля, семантичні поля чи семантичні групи, семантико-тематичні групи: фразеосемантичні чи фразеотематичні групи.

Під фразеотематичною групою (ФТГ), як зазначають М.О. Алексєєнко й А.К. Смерчко, розуміємо ряд стійких словесних комплексів, об'єднаних загальною семантичною ознакою, що покриває визначену сферу значень [1, 180].

Наприклад, ФТГ зі значенням “соціально-психологічна характеристика особи”: *хрещений батько* // *крещеный отец*, *тіньові дільці* // *теньевые дельцы*, *нічні метелики* // *ночные бабочки*, *нові рускі* // *новые русские*, *нові українці* // *новые украинцы* й ін. Таке визначення ФТГ перегукується з дефініцією ФТГ, запропонованою М.Ф. Алефіренко, який в рамках кожної тематичної групи виділяє семантичні підгрупи. Семантичні розряди, чи підгрупи, творять більш тісну семантико-тематичну єдність, що базується на одній якій-небудь властивості чи параметрі. Наприклад, найменування за видом діяльності, образне найменування за соціальним станом, за сімейним відношенням тощо.

Фразеолог Н.Н. Кирилова запропонувала класифікувати фразеологічні одиниці за ідеограмами, під якими розуміють елементарні значення ФО. Та чи інша фразеотематична група є фразеосемантичною системою, що містить визначену сукупність узагальнених елементарних значень – ідеограм. Так, дослідник Н.Н. Кирилова в сукупності фразеологізмів, що виражають поняття “багатство”, виділяє наступні ідеограми: 1) мати багато грошей, 2) жити в розкошах, 3) жити безтурботно, 4) виплатити гроші, не рахуючи, 5) бути заможним, 6) жити на широку ногу, 7) багато заробляти, 8) мати джерело багатства, 9) розбагатіти, 10) мати заощадження, 11) мати щонебудь в достатку. На думку Н.Н. Кирилової, вивчення фразеологічних одиниць за ідеограмами є перспективним [6, 76 – 77].

У фразеології особливо яскраво відбита національна своєрідність мови. Тому вона поєднує як фразеологічні одиниці, що існують у багатьох чи декількох мовах завдяки універсальним властивостям людського мислення чи через запозичення, так і ідіоматичні одиниці, що мають неповторні етнолінгвістичні особливості.

Фразеологічні одиниці, що виражають поняття “переміщення”, “пересування”, творять фразеологічне мікрополе, чи, за іншою термінологією, фразеотематичну групу. У ній виділяють наступні ідеограми (елементарні значення): 1) інтенсивний початок руху, 2) швидкість, інтенсивність переміщення, 3) повільність, повільний темп руху, 4) засіб пересування, 5) характер шляху, спосіб пересування, 6) лінійний рух у просторі, 7) визначеність напрямку, 8) рух до об’єкта, відношення до об’єкта, 9) напрям до суб’єкта, 10) вказівка на зникнення, 11) рух у зворотньому напрямку, 12) хаотичний, безперервний рух, 13) невизначеність напрямку, 14) рух у різні боки.

Схарактеризуємо їх:

Перша ідеограма: *пуститися (кинутися) бігти, довіритися ногам, дати волю ногам, кинутися (пуститися) навікача (навіки, навітьоки), врізати драла, з усіх ніг кинутися (побігти), задати дьору, дати дмухача, дати ногам знати // броситься (кинуться) в погоню, пуститься в погоню – “погнатися”, пуститься в пляс – “заплясать”, броситься наутек, броситься бежать, броситься стремглав, броситься (кинуться, помчатися) со всех ног* та інші.

Значення інтенсивного початку дії зв’язано, насамперед (але не тільки) з видом дієслівного компонента – з доконаним видом. При розходженні конкретного фразеологічного значення всі ці фразеологізми характеризуються загальною семою (загальним елементом значення) “стрімко почати рух”. **Порівняємо:** *пуститися в погоню – “погнатися за ким-небудь, намагаючись наздогнати”*. Дієслово *бігти* в словнику української мови трактується так: “*прискорено пересуватися на ногах; рухатися, швидко переставляючи ноги*”. Дієслово *кинутися, пуститися, помчатися* синонімічні дієслову *побігти*. Отже, інтенсивний початок руху визначається і семантикою дієслівного компонента, а не тільки граматичним значенням виду. У перерахованих дієсловах семантика (“початок дії”) наявна і у відповідних їм формах недоконаного виду *давати драла, давати драпу – “пускатися навітьоки, стрімко, поспішно тікати, утікати”*. Зрозуміло, почати стрімко бігти можна не тільки за допомогою ніг, а й іншим способом (порівн. *дати газу*). Однак більшість стійких зворотів цієї підгрупи має саме таку семантику. Особливо яскраво вона виражена у фразеологізмі *пуститися в танок – “затанцювати”, показувати (показати) п’яти – “швидко тікати”*.

Варто зазначити, що деякі фразеологізми з цього семантичного розряду, які мають у своєму складі дієслівний компонент *дати* // *дать*, *задати* // *здать*, крім семи, “стрімкий початок руху, переміщення” містять також сему “результат поспішного, стрімкого переміщення”. Дієслова недоконаного виду *давати* // *дают* крім семи “початок дії” містять сему “швидкий темп руху”. Наприклад: *Не раз, брат, доводилося мені давати з села городами такого драпа, що аж пилюка стовпом* (Ю. Збанацький).

Виділені елементи значення (чи семи) безпосередньо зв’язані з основною семою “рух”. Таким чином, між семами “інтенсивний початок

руху”, “швидкість переміщення” і “результативність” (у деяких ФО) виявляється взаємозв’язок, взаємозалежність. У ряді фразеологізмів повторюється той же лексичний компонент: кинулися, пуститися, дати, задати, ноги, п’яти. Вони також мають однакову чи подібну будову. У цьому виявляється зв’язок між семантичними особливостями ФО і їхніми структурними ознаками [6, 58].

Друга ідеограма – “швидкість, інтенсивність руху”: *сторч головою (бігти, летіти)* – “дуже швидко, стрімголов”, з усієї сили (з усіх сил), що є духу, дуже швидко, з максимальною швидкістю, скільки (є, було, маєш, має) сили, скільки духу вистачить, що маєш сили, тільки п’яти мигтять, летіти стрімголов (прожогом), на всіх (на повних) парах, на усіх вітрилах, під усіма вітрилами; натискати на всі педалі, на повному газі, з космічною швидкістю // *сламя голову (бежать, мчатся, нестись, скакать)* – “стремительно, опротя, прожогом бежать, бежать без оглядки”, (бежать, нестись) *высунув язык, во весь дух, во все лопатки, во всю прыть, изо всех сил, что есть духу, что есть силы (мочи), мчатся как на пожар, только пятки сверкают, (мчатся, нестись) на всех парусах (на всех парах, полным ходом), со всех ног бежать, нажимать на все педали, на всю железку* та ін.

До цієї семантичної підгрупи відносять також багато фразеологічних одиниць попередньої ідеограми з дієслівним компонентом у формі недоконаного виду: *змазувати п’яти, змотувати вудки, давати драла* // *смазывать пятки, сматывать удочки, давать драла*. Однак у них сема “швидкість переміщення” перегукується із семою “інтенсивний початок руху”.

Як різновид другої ідеограми, виступає ряд ФО зі значенням “моментально, раптом, надзвичайно швидко”: *одна нога тут, а інша там; одним (єдиним) духом, за один дух* // *в мгновение ока, в одно (единое) мгновение, в один миг, в одну минуту, в одну секунду, одним (единым) духом; одна нога здесь, а другая там*. Наведемо ілюстративний матеріал: в українській мові: *Беру листа і вже сторч головою ... влітаю в хату (М. Стельмах); Ми дома, нехай вони бояться, бо не сьогодні – завтра, а доведеться п’яти салом намазувати (П. Панч); А ми ... сюди вийдемо на цю нову доріжку і рванем, скільки духу вистачить, прямо в задні ворота (О. Корнійчук); Грозова хмара вихлюпнула зливу за мить одну (П. Воронько); в російській мові:*

Чертопханов ударил лошадей нагайкой по морде и поскакал сломя голову (И. Тургенев); Спортсмен бежал что было сил, но не смог обогнать соперника и пришел к финишу вторым (С разговорного). В день отъезда я бежал по Питеру, высунув язык, не было ни одной свободной секунды (А. Чехов); Цепко держа золотую денежку, она засверкала пятками домой (М. Шишков); Карачаев рванул фалды сюртучка, пригладил волосы и полетел на всех парусах к Лизавете Семеновной (А. Григорович).

Третя ідеограма – “уповільнений, повільний темп, рух”: *черепашою ходю* // *черепашым кроком, как черепаха (идти, плестись, тащиться); нога за ногу (йти, плентаться) // нога за ногу (идти, лащиться); ледве ноги волочить (пересувати, переставляти) // едва ноги передвигать (волочить); через годину (щогодини) по чайній ложці // через час по чайной (столовой) ложке*. Наприклад: *Ходить неначе черепаха (І. Нечуй-Левицький); Ішов захожий тихо, нога за ногою, й роздивлявся на всі боки (П. Мирний); Їдеш не їдеш, аби колеса крутились (Приказка); Поволі їдь, то дальше заїдеш (І. Франко)* – українська мова; *Я жив и здоров, сейчас еду (через час по столовой ложке) по Донецкой дороге (А. Чехов); Я тащился как черепаха (А. Серафимович); Раньше ехал еле-еле, нога за ногу; а теперь ишь как мчится! (А. Чехов); По дороге к ним идет незнакомец. Блещет он и чуть ноги волочит (А. Пушкин)* – російська мова.

Четверта ідеограма (ФО, об’єднані загальним значенням “засобу пересування”): *на батьківських, на своїх власних, на парі власних, на карачках повзти* // *на своих двоих – шутя, пешком, ползатъ на четвереньках, на корташках нести (тащить), на закорках нести, ехать на перекладных, ехать в экипаже с лошадьми, сменяемыми на почтовых станциях, устар.; своим ходом // своим ходом* – “пешком или своим транспортом”, *путешествовать по автостопу*. Наприклад, в українській мові: *Було й замочу ноги, і заохолоджу, а хочу на батьківських до дітей по селах та на місто (Ганна Барвінок); в російській мові: Из создавшегося положения нам оставался единственный выход – возвращаться на своих на двоих в обход Бухты Тихой (Н. Соколов-Микитов); Передвигаться будем от участка к участку. Где позволит дорога – на машине, где – на своих двоих (В. Аждаев).*

П’ята ідеограма (характер шляху, спосіб

пересування): *давати (дати) круга (круг) – “проїздити, проходити зайву відстань, рухаючись окружним шляхом” // дати крюку (крюк) – “пройти или проехать лишнее расстояние окольной дорогой”; оббивати (обтирати) пороги // оббивать пороги – “настойчиво ходит куда-либо, добиваясь чего-либо, прося о чем-либо”. До семи “спосіб пересування” приєднується сема “мета”, а також сема “інтенсивність”: *іти окружним шляхом, простувати дорогу, їхати, йти кругом, круговою дорогою // двигатись ритмічно, йти окольной дорогою, переступати (переступити, переходити, перейти) через поріг // переступать через пороги; Тихіше їдеш – далі будеш (Прислів'я) // ехатъ зайцем – “ехатъ без билета”; Тише едешь – дальше будеш.**

Проілюструємо: *Що це було саме її місце, я зрозумів із того, як швидко воно звільнилося, ледве Леночка переступила поріг (Ю. Яновський); Тихіше їдеш, далі будеш (М. Кропивницький); Поволі їдь, то далі заїдеш (І. Франко) // Как же он вам дал образование? – удивилась Тата. – По крохам. Буквально вымолил. Оббивал пороги (К. Паустовский).*

Шоста ідеограма (“лінійний рух у просторі”). Порівняно невелика група стійких перифраз, тобто описових зворотів, зберігає у своїх значеннях безпосередній зв'язок з поняттям лінійного руху в просторі. Ці перифрази зв'язані з основним номінативним значенням дієслова *йти*: *йти в атаку – “атакувати”, йти в настання – “наставати”, йти на штурм – “штурмувати”, йти в морі – “плисти”, йти на веслах – “гребти”, йти під вітрилами – “плисти за допомогою вітру”, йти на дно – “тонути”; йти на чолі – “очолювати” та ін. Зіставлення цих зворотів із близькими за значенням однослівними дієсловами (однокорінними з іменним компонентом словосполучення: *перейти в наступ – “наступати”*) показує, що велика питома вага в семантиці цього словосполучення набуває супутній дієслову іменник (означає характер, спосіб, мету, рух), який перетягає до себе семантичний центр словосполучення.*

У більшості описових зворотів з дієсловом *йти*, крім перерахованих вище, поняття лінійного руху в просторі ослаблене чи зовсім не відчувається.

Сьма ідеограма (визначеність напрямку) багато в чому перегукується з попередньою підгрупою. До цього семантичного розряду відносять наступні фразеологічні одиниці: *тримати курс (шлях) – “рухатись у певному*

напрямі, прямувати кудись”, направляти свої стопи (кроки) – “йти, прямувати куди-небудь”, держати шлях – “рухатись у певному напрямі” // держать курс (путь), направляют свои шаги (стопы), наводят лыжи. Наприклад: Морем плывла навантажена шхуна і тримала курс на захід (Ю. Яновський); Вуличка до єзуїтів була вільна, туди він і спрямував свої кроки (І. Франко) // А ежели так, в таком случае я направляю стопы свои к господину исправнику (А. Островський).

Восьма ідеограма (рух до об'єкта, відношення до об'єкта): *наступати (наступити) на п'яти кому-небудь – “наздоганяючи, переслідуючи, йти, рухатись”, наступати на хвоста кому; п'яти врізати – “доганяти косаря, який косить попереду” // наступать на пятки – “доганять, настигать кого-либо, преследуя или просто двигаясь за кем-либо”, наступать на хвост – “доганять, настигать кого-либо, приближаться вплотную к кому-либо”. Структури цих фразеологізмів, за винятком останнього, однотипні, їх об'єднують і загальні лексичні компоненти. Розходження в семантиці цих фразеологізмів-синонімів незначні.*

Наведемо приклади вживання вищезазначених фразеологізмів: *За мною, трохи не наступаючи мені на п'яти, жандарм цокає своїми острогами (П. Мирний); Ой що коїлось у Закриниччі, як німцєві вже почали на хвоста наступати, як його почали викурювати, мов лисиця з нори! (Є. Гуцало) // Погоня висела уже на хвосте (Н. Мамин-Сибиряк); Конники, видно, хотели настигнуть его [неприятеля] еще у границы, наступить ему на пятки (В. Беляев).*

До цієї підгрупи належить і семантичний ряд із загальною семою “рух до суб'єкта або ж – від суб'єкта”.

Дев'ята ідеограма: *лихий несе (приніс) кого, дідько лисий несе – “хто-небудь з'являється, приходить” // Бог несет, леший (черт, бес нелегая) несет. Ілюстрації: Ще когось чорт несе (І. Кочерга); Нечистий приніс мене восени в гості до куми на перець (І. Нечуй-Левицький) // “Кто там?” – “Эй, впусти хозяин?” – “Нукакая там беда? Что ты ночью бродишь Каин? Черт занес тебя сюда” (А. Пушкин); Люди теперича праздник встречают все честь честью, а мы вон сюда тряслись, несли нас нечистая сила! (З. Серафимович); Принесла его сюда, за тыщи верств, нелегая из Харькова! (К. Паустовський).*

Ці фразеологічні одиниці близькі за

структурою. Це так звані предикативні стійкі одиниці, що виконують емоційно-експресивну функцію, і є засобом вираження відношення того, хто говорить, до сказаного.

Десята ідеограма (“вказівка на зникнення”). У колі цих фразеологізмів зі значенням пересування переважає сема (елемент значення) “вказівка на зникнення”, зв’язана із семами “швидкий темп руху”, “спрямованість”, що відсуваються на другий план. Це такі фразеологізми, як: в українській мові – *слід запов (заповся); слід пропов (пропадає), поминай як кликати (звати) – “хто-небудь безслідно зник”; тільки й бачили – “хто-небудь зник безслідно, назавжди, швидко виїхав кудись”, біс злизов – “хто-небудь безслідно пропов, зник, кудись дівся”, ніби вітром здуло кого – “хто-небудь несподівано або безслідно зник”; в російській мові: только его и видели, и след застиг (простиг) // и след простыл (пропал) кого, чей – “удрал, сбежал, скрылся”, и помин простыл (устар.) – “совершенно бесследно исчез”, и был таков – “удрал, скрылся”, поминай как звали – “сбежал, скрылся, удрал”, как ветром сдуло – “кто-либо молниеносно исчез”, как корова языком слизала (слизнула) – “быстро и бесследно исчез”.*

За своєю будовою (за структурою) ці фразеологічні одиниці, як і фразеологізми попереднього семантичного розряду, є фразеологізмами предикативного типу. Наприклад: *Дала йому і світу, і шапку: Пішов наш Нечипір, да тільки ж ми його і бачили* (Г. Квітка-Основ’яненко); *Давай бог ноги від такого шлюбу. Піду наче у проходку – і поминай як звали!* (І. Карпенко-Карий); *Певності дождаємо – плачемо; ... сумуємо, що її [Катрі] слід запов* (Марко Вовчок) // *Я мирно спав – зоря блеснула. Прокинулся я, подруги нет. Ищу, зову – пропал и след* (А. Пушкин); *Вскочил Ермак, стал биться. Татары за ним. Он в реку, – только его и видели* (Л. Толстой); *Татьяна Ивановна сорвала с горшка розу, бросила ее близ меня на пол и убежала из комнаты. Только ее и видели!* (Ф. Достоевский); *Казбич, будто кошка, нырнул из-за куста, прыг сзади его [старика] на лошадей, ударом кинжала свалил его наземь, схватил поводья – и был таков* (М. Лермонтов).

Одинадцята ідеограма (“рух у зворотному напрямку”): *дати задній хід // дати задний ход – “рухатись у зворотному напрямі (на транспорті)”*; “відступити назад, іти геть”; “іти, їхати, відправлятися і т.п. назад”; *повертати (повернути) голоблі (оглоблі)*

[назад] // от ворот поворот – “змінювати напрямок свого руху, рухатися в зворотному напрямку, вертатися”.

Дванадцята ідеограма (“хаотичний, безперервний рух”): *крутитися як (мов, ніби) білка (білочка) у колесі; вертітися (витися) в’юном – “перебувати в безперервному русі”, крутитися (вертітися, витися, звиватися) в’юном (як в’юн) біля (навколо) кого // как угорелая кошка (бегать, метаться, носится) – “беспорядочно, суматошно”, вертеться (кружится) как белка в колесе – “беспрестанно двигаться”.* У цих фразеологічних одиницях на перший план висуваються такі елементи значення, як “безперервність” і “безліч різноманітних напрямків”. Наведемо приклади: *Леміш крутиться наче білка в колесі, незважаючи на погане здоров’я* (В. Москалець); *Біля нього в’юном крутився старий Митрофан Лизя* (І. Ле) // *Дуняша бегала взад и вперед как угорелая и то и дело хлопала дверьми* (И. Тургенев).

До цієї підгрупи належить фразеологізм зі значенням “безперервні кругові рухи”: *крутитися (вертітися) дзиготу (як дзига) // вертеться волчком (юлой).*

Тринадцята ідеограма – “невизначеність напрямку”: *куди ноги несуть // куда ноги несут – “не выбирая пути, без определенного направления, куда попало – идти, брести, ехать и т. п.”; кто куди // кто куда – “в разные стороны”; куди очі дивляться (показується, бачать, світять, спали) [йти, брести, бігти і т.д.] – “не выбираючи шляху, без визначеної мети” // куда глаза глядят; на всі чотири боки (стороны) // на все четыре стороны; куди вітер дує // куда ветер дует – “у будь-який бік, куди завгодно”: Тоді, хвиле, носи з милим, куди вітер віє! (Т. Шевченко); бог знає куди // бог знает куда – “куди завгодно”: Хоч я й мужик, хоча я й неписьменний, темний, а пішов би бог зна куди, до самої столиці (М. Коцюбинський) // И я без памяти, бегом. Куда глаза глядят, от этого урода (И. Крылов).*

Чотирнадцята ідеограма – “рух у різні сторони”, але не безперервний, як у 12 ідеограмі, і не визначений, як у 13 ідеограмі: *хто куди – “у різні сторони іти, тікати і т.д.”: Як схарапуджена отара, кинулись вони врзнобіч... хто куди! Дехто в другі села, інші в ліси та болота (П. Мирний); на всі чотири боки – “куди завгодно, будь-куди” // кто куда – “в разные стороны уходит, убегают и т.д.”: Избитые бабы были брошены дома, мужья же вышли на волю и пьяными ногами стали*

